

Ismeretelméleti-módszertani megjegyzések¹

SZIGETI JÓZSEF

Történelmi, filozófiai kritikán a magyar szellemtörténetnek azt a komplex bírálatát értjük, amely a szellemtörténeti elméleteket és módszereket nem pusztán önmagukban, filozófiai ellentmondásaikban és ellentmondásukban a társadalmi-történelmi valóság általános mozgástörvényeivel vizsgálja és bírálja, hanem szembesíti az elméletet és módszert a magyar történelem konkrét anyagára való alkalmazásukból létrejött történelmi koncepciókkal — módszert és koncepciót egyaránt azokból a különleges történelmi körülmények között jelentkező osztályérdekekből vezetve le, amelyek a fasiszmus útjára lépett magyar uralkodó osztályokat jellemezték.

Az utóbbi mozzanatot igyekeztünk a maga történelmi konkrétságában feltárni, tekintetbe véve az uralkodó osztályok belső rétegződését is. A múltban eléggé elterjedt sematizmus — jogszerűen a polgári szociológiát s nem a marxizmust jellemzi ez — csupán banalitásokra vezetett volna, legfőbb feladatát abban látta, hogy a tárgyalt elméletet valamilyen általános társadalmi kategória, osztálykategória alá foglalja, s figyelmen kívül hagyta azt a különös történelmi funkciót, amelyet az összes osztályok egymáshoz való viszonyában az illető osztály fejlődése adott szakaszán betölt. Ha valaki, teszem Márki Sándor Dózsa könyvét értékelve beéri annak megállapításával, hogy „Márki történetiszemléletének polgári korlátjában leli magyarázatát ama hibás felfogása, hogy Dózsa küzdelme a múlthoz tapad”, akkor a Márki-könyv szemléleti korlátjának tényleges magyarázata helyett pusztá osztálycímkét ragasztott fel, de a problémából az égvilágon nem magyarázott meg semmit. Hiszen ha Márki említett felfogásában csak úgy általában „a polgári korlátok” ütköznének ki, akkor hogyan lehetséges, hogy az 1848 előtti Eötvösnél nem ütköznek ki ugyanezek a bőven meglevő osztálykorlátok, miért látta meg, hogy Dózsa küzdelme a jövőbe mutat, Magyarország polgári átalakulása felé.

Az idézett példában az osztálymeghatározás mindenképpen fontos feladata és a magyarázatra váró elméleti probléma között olyan úr tátong, amelyet a közvetítő mozzanatok egész sorával kellene betölteni. Erre a dialektikátlan vulgárszociológiai szemlélet éppenséggel képtelen.

Az említett közvetítő mozzanatok közül a történettudomány szempontjából bizonyára a legfontosabb a politikai szféra a maga mindenkori sajátosságában, mivel egyszerre cél és közvetítő láncszem a gazdasági és ideológiai osztályharc között, s éppúgy feltárja a hatalomért vívott harcot az antago-

¹ Részlet a szerző közeljövőben megjelenő „A magyar szellemtörténet bírálatához” című könyvéből.

nisztikus osztályok között, mint az azonos osztályokon belüli harcot a hatalomban való részesedésért a különböző osztályfrakciók között.

A történetírás tacitusi eszménye, a „sine ira et studio”, már meghirdetőjénél, Tacitusnál is jól összefért a nagy római történetíró arisztokratikus köztársasági szemléletével. S még sokkal szorosabbra szövik a kapcsolatot politika és történelmi szemlélet között az újkori történetírásban a polgári fejlődés teremtette létfeltételek. Ha a történetíró formálisan nem is áll mindig egy politikai párt zászlója alá, nemzeti történetírónak tartja magát, s akarva-akaratlanul kiszolgálja az uralkodó tendenciákat. A burzsoá történetírói irányzatok, kiemelkedő személyiségeik, persze nemcsak oly módon szolgálhatják ki a politikai tendenciákat, hogy a közvetlenül adott politikai szükségleteket a történelmi múlt átstilizálásával igazolják, hanem oly módon is, hogy elébe dolgoznak azoknak az esetleg még kevésbé felismert és megérett osztályszükségleteknek, amelyek csak a későbbiek során, esetleg radikális történelmi fordulat után tudatosodnak — a burzsoáziáról lévén szó, mindig a megfelelő torzítással — a politikusok fejében. Ilyen esetben jön létre az új történelmi szemlélet képviselőinek konfliktusa az uralkodó politikai közvéleménnyel.

Szekfű Gyula történetírói pályája kezdetén egy nem éppen Anatole France-i szkepszissel nyúlt hozzá Rákóczi liberális-nemzeti illúziókkal övezett alakjához. Rákóczi-könyve előre vetítette azt a liberalizmussal és eszmevilágával szembeforduló illúziófosztó pátoszt, amelyre a későbbi, a két forradalom után restaurálódó úri rendnek nélkülözhetetlen szüksége volt. De mert ennek szükségességét akkor még kevesen érezték, az uralkodó liberális közvélemény szembefordult Szekfűvel, hajszát indított ellene, s ellenfelének, a jelentéktelen, de a fennálló politikai és világnézeti előítéleteknek hízelgő Ballagi Aladárnak adott igazat. Szekfűnek nem is maradt más választása a jövőre a „nemzet jobbaira” való hivatkozásnál.² Történész és közvélemény mögött itt ugyanaz az osztályérdek áll. De a politikai közvélemény és a politikusok a napi érdekek és ideológiák világában elfogódva nem látnak tovább az orruknál, a tudományos formátumú történész viszont — egy ütemre lépve a társadalmi-politikai gondolkodás reakciós európai avantgarde-jával — már a jövő szükségleteit előlegezi. Más kérdés, hogy a reakciós avantgarde esetében ez az előrelátás bizonyítatos rövidlátásnak bizonyul a történelem tényleges objektív menetére nézve, mivel a dezilluzionáló pátosz csak külső formája egy pusztulásra ítélt osztály önáltató illúzióinak. A vázolt összeütközés és ellentmondás akkor szűnik meg csupán, amikor az újabb történelmi tények rákényszerítik az uralkodó politikai áramlatokra a régi nézetek és módszerek revízióját. Ilyenkor már nagyon másodlagos történelmi és egyéni körülmények függvénye, hogy az egykor kitagadott és megvetett történész népszerű politikussá válik-e, vagy beéri a vezető ideológus és politikai szürke eminenciás szerepével, amint ez — némi túlzással mondom — Szekfűvel történt a konszolidáció idején a Magyar Szemle Társaság élén. Osztályérdek, politika és történetírás eme bonyolult dialektikáját igyekeztünk elemzéseink során szem előtt tartani.

A vulgáris szociológiával szemben a történelmi materializmus talaján álló elemzés nem feledkezhet el arról, hogy a még oly konkrétan felfogott, még oly történelmileg meghatározott osztályérdek érvényesülése az ideológia szférájában mindig a szóban forgó ideológiai forma sajátosságainak megfele-

² Szekfű Gyula: Mit vétettem én? — Ki gyalázta Rákóczit? é. n. 127. o.

lően történik. A történetíró nem egyszerűen és közvetlenül — hamis kommentátor módjára — fejezi ki az osztályérdekeket és politikai törekvéseket, függetlenül a történelmi megismerés által feltárt tényanyagtól, hanem a történelmi tényeken keresztül, magukban a történelmi tényekben. De ahogyan Marx szerint a társadalmi termelés különböző korszakait nem az különbözteti meg elsősorban egymástól, hogy mit termelnek és mit nem, hanem az, hogy hogyan, milyen eszközökkel, milyen módon termelnek, azonképpen a történetírás szellemi termelésében sem az különbözteti meg elsősorban a történetírói irányzatokat egymástól, hogy milyen tényanyagot hoznak fel, miről írnak és miről nem, hanem az, hogy milyen eszközökkel dolgoznak, milyen világnézeti, elméleti, módszertani kategóriák, milyen filozófiai áramlat nevében lépnek oda a történelmi tények elé, következésképpen milyen összképet, koncepciót alakítanak ki ezekből. A történelmi kép osztályjellege ezért nem az egyes elszigeteltségükben vett tényekben keresendő, hanem e tények értelmezésében és értékelésében, a közöttük levő belső összefüggések prezentálásában.

A szellemtörténet torz koncepcióinak létrehozásában a történelmi szubjektívizmus a maga csúcsteljesítményét érte el. Ha a régi magyar történetírás például az újkori magyar történelem egyik fő vonalát a függetlenségi harcokban látta, amelyeket elszakított az osztályharcok történetétől, ez még olyan egyoldalúság csupán, amely magán viseli a nemesi liberalizmus bélyegét, ennek nacionalizmusát, de legalább a fejlődési folyamatnak egy lényeges vonását ragadta ki abszolutizált s az abszolutizálás által meghamisított formában. Ha viszont a régi képpel szemben a szellemtörténet egyfelől tagadja a függetlenségi harcok bárminemű jelentőségét az újkori magyar történelemben, másfelől viszont már az Árpád-házi királyoknál is olyan nemzetiségi politikát tételez fel, amely idegen népek erőszakos asszimilációjára törekszik, akkor a tények egyoldalú prezentálása helyett teljes egészében történelmi mítoszt ad, amely a saját imperialista-kori törekvéseinek és helyzetének torz tükröképét vetíti rá a történelem egy darabjára. Vannak, akik egyaránt mítoszt látnak ebben is, abban is. Ám ha az előző mítosz, akkor ennek a mítosznak van racionális magva a saját tárgyának, tehát a tényleges történelmi folyamatnak vonatkozásában is. Az utóbbinak viszont nincs racionális magva, hacsak nem azok a történész saját korát jellemző társadalmi ellentmondások, amelyek szülték e koncepciókat.

Általánosítva azt mondhatni: ameddig a történész egy még haladó osztály érdekeinek képviselője, addig pártossága elősegíti a történelmi folyamatok mélyebb és átfogóbb megértését, relatív jogosultságú történelmi összképében benne rejlik az abszolút valamilyen magva, csírája. És megfordítva, amint a történelmi ideológus mögött álló osztály funkciója reakcióssá válik, megindul a lecsúszás az eddig elért eredmények relatív magaslatáról, történelemfelfogása és történelemképe egyre jobban telítődik a szubjektíviztikus módszerek következtében mitológikus elemekkel, míg végre tudomány helyett immár minden mélyebb tudományos tartalomtól megfosztott, több-kevesebb cinizmussal üzőtt történelmi mítoszgyártásra rendezkedik be.

Megjegyzéseinket a projiciálásról, a történész saját léthelyzetének rávetítéséről a történelmi anyagra, s a történelem felfogás és történelemkép hanyatlásáról a maguk konkrét dialektikájában kell felfogni.

A tudományos megismerés nem a megismerő alany — mindegy, hogy ez a megismerő alany egyedi vagy kollektív-e, egyidőben vagy egymásután, esetleg nemzedékek egész során át fejtí ki a megismerés aktusait — saját létének,

ezt a kifejező gondolkodási kategóriáinak rávetítése vagy belevetítése, projekciója vagy introjekciója a megismerő tudattól függetlenül fennálló tárgyra. Éppen a dialektikus materializmus ismeretelmélete értelmében minden igazi megismerés az objektív valóság egy darabjának visszatükrözése, amit a gyakorlat igazol. Magának a megismerési folyamatnak a társadalmi gyakorlat által meghatározott s arra visszaható természete: előrehaladó folyamat, amely tárgyat mélységben és szélességben, egyre teljesebben, adekvátábban tükrözi vissza. Objektív megismerés helyett szubjektív képzetek projekciójává csak a jelzett történelmi feltételek mellett válik a megismerés, s még ez esetben is a valóság egyfajta torz tükrözéséről van szó. Bármennyit elmélkedtek s elmélkedjenek is a társadalmi-történelmi tudományok idealista ismeretelméleti megalapozására törekvő ismeret-kritikusok és metodológusok Rickerttől és Simmeltől Huizingáig és Popperig arról, hogy a történetírás feladata nem lehet a történelmi valóság megmutatása magánvaló létében, így-és-nem-másképp-alakulásában, mert minden megismerés „a közvetlenül adottnak átvitele egy új nyelvbe, amelynek formái, kategóriái eskövetelményei csak saját magára jellemzőek”, s „miközben a tények, a külsők éppúgy mint a belsők, tudománnyá válnak, olyan kérdésekre kell felelniök, amelyeket a valóságban és saját eredeti adottságukban soha nem intéztek hozzájuk; hogy eleget tegyenek a tudás szükségleteinek, elő- és háttérük olyan elrendezést nyer, egyedi pontok olyan hangsúlyait, úgyszólván a realitás feje fölött, amely új, sajátos természetű és törvényszerűségű képződményeket alkot belőlük”³ — ezek a gondolatok egy hamis alternatíva hamis eldöntését jelentik csupán. Hamis alternatíva az, hogy a valóságos történelmi folyamatokat *vagy* a valóság egyedi és esetleges egyediségében a végtelenségig szétaprózott felszíni formáiban kell visszacani, ami a történetst éppoly megoldhatatlan feladat elé állítaná, mint amilyen megoldhatatlan feladat egyetlen tárgy — mondjuk egy asztal — minden egyedi vonásában, színárnyalatában, repedésében stb. való leírása, *vagy* olyan, pusztán a megismerő szubjektum tudatának szerkezetéből következő rendszerező kategóriákba kell belekényszeríteni, amelyeknek semmi közük magának az anyagnak belső törvényeihez, struktúrájához, és éppen ezért már eleve mint értelmetlent kell kizárni minden olyan kérdést, hogy alkalmasak-e ezek a kategóriák a történelem (igazi artikulációjának) megragadására vagy sem. A marxizmus kezdettől fogva túlkerült e jellemzően polgári választási kényszeren, amelyet a filozófiai dekadencia a szubjektívizmus szellemében vélt megoldhatni. Túlkerült, mert a történelmi materializmus bebizonyította, hogy a társadalmi-történelmi világfolyamatnak megvan a maga ontológiai szerkezete, belső mozgástörvényei, éppenugy, mint a természetnek, s a történelmi megismerés a tudományos visszatükrözés céljává éppen a lényegi összefüggések és szükségszerű megjelenési formáik reprodukcióját tette minden egyes történelmi tárggyal kapcsolatban. Az idealista ismeretkritikusok és metodológusok döntése a felszínen meg tapadó polgári objektívizmussal szemben, a rossz szubjektívizmus mellett, hozta létre az ismeretelméletben és a tényleges történelmi megismerésben is azt, amit projekciónak, introjekciónak nevezünk: saját léthelyzetük és gondolat-

³ G. Simmel: Die Probleme der Geschichtsphilosophie. 4. kiad. 1922. 54. o. Ugyan-így Huizinga: „A történelmi tudomány, röviden szólva, tökéletesen feladta saját elvének átgondolásával a naív realizmust, amellyel a korábbi korszakok az őket érdeklő múltat reprodukálni vélték a történelemben”. Im Bann der Geschichte. 1943. 137. o. S hogy a mai neopozitívista ismeretkritika végső szava ugyanez maradt, világosan megmutatkozik K. Popper „The poverty of historicism” c. könyvében. London, 1957.

kategóriáik rá- vagy belevetítését a társadalmi-történeti, a maga igazi objektivitásában általuk el nem ért, elérhetetlenné — azt is mondhatnám —, túlvilágivá tett és ezért irracionális misztifikált valóságába. Végző soron ez a rávetítés és beleolvasás is tükröződés, de inadekvát, tudománytalan, torz tükröződés, mert a tudatkategóriák nem a semmiből jönnek létre, nem is egy készen adott, egyedi vagy transzcendentális tudat termékei, hanem az objektív valóságból erednek, ennek felületesen vagy mélyebben megragadott szerkezetéből. Azt, hogy mit látni meg és mit nem látni meg a valóságból, a megismerő alany társadalmi helyzete szabja meg. Ez a társadalmi helyzet, a tudatosan vagy öntudatlanul érvényesülő osztályérdek az a végző kiválasztó, szelígáló elv, amelynek progresszív és retrográd megismerési formák egyaránt alá vannak vetve.

Ha végző szelígáló elv is az osztályérdek, a társadalom anyagi termelési viszonyai és osztálytagozódása, azért a tudományos kutatás, és az osztályérdek között közvetítő kapocsként ott van a társadalom hétköznapijain uralkodó társadalompsziché, a szociálpszichológia tárgya, amely a maga ítéleteivel és előítéleteivel, emocionálisan fundált nézeteivel, vélt és valóságos értékeivel, sőt pszichológiai mechanizmusával is befolyásolja a társadalomkutatók munkáját, akik maguk is alá vannak vetve az uralkodó magatartás-, érzés- és gondolkodásmódnak. A kérdés csak az, hogy milyen mértékű ez a befolyás. Bár erre a hatásra tanulmányom számos pontján utaltam, mégis szeretnék rámutatni arra, hogy ezt a befolyást nem szabad túlbecsülni, s különösen nem szabad az átlagtudatot azzá a demiurgosszá tenni, amely vezeti a történelemképe felrajzolásánál. Először is maga az osztálypsziché is alá van vetve az érdekek objektív mozgásának. Másodszor: magában a történelmi valóságban az átlagtudat csak tendenciaként jelentkezik, s egyáltalán nem az érzés-, gondolkodásmód és nézetek tényleges kiegyenlítetttségében, következésképpen a tudományos kutatót, aki mindennapos emberi magatartásába és gyakorlatába is belevisz valamit hivatásszerű tevékenységből, sok minden viszi el éppen az átlagostól. A tudományos vizsgálat, kutatás, megismerés diszciplináltsága és módszerei, tehetséges tudósokat feltételezve, módot adnak arra, hogy áttörjék a köznapit hamis illúzióit, mélyebben, élesebben és mindig az adott osztály érdekei szempontjából adekvátabban ragadják meg mindazt, ami az osztályérdekből következik, mintha a közkeletű képzetek és nézetek formális tudományos apparátus ruhájába öltöztetését tekintenék feladatuknak. Általában minél inkább alá van vetve egy kutató a szokványos képzeteknek, ítéleteknek és előítéleteknek, annál inkább meríti mértékeit tudományos munkásságában is ezekből az ideológiai felhőrétegekből s nem osztálya létéből és tényleges érdekeiből. S megfordítva: minél jobban emancipálja magát a hétköznapi tudat befolyásától, csak azt tartva meg, ami abban osztályszempontból valóban helyes és jogos, annál mélyebbre és messzebbre lát.

A most vázolt összefüggés mértéket ad nemcsak a progresszív, hanem a reakciós gondolkodók jelentőségének, illetve jelentéktelenségének megítélésére is. Ennek figyelembevétele nélkül nem érthetnénk meg az olyan konfliktusok lehetőségét, sőt a marxizmus előtti időkben érvényesülő szükségességét, amelyeket, Szekfű esetét idézve, korábban vázoltam. Ezt a bonyolult dialektikát csak akkor lehet valóban figyelembe venni, ha a tudományos nézetet, éppúgy mint a köznapit, szakadatlanul egybevetjük az objektív osztályérdekekkel mindenkor meghatározottságukban, amint az utóbbiakat viszont össze kell vetni a társadalom továbbfejlődésének, a lehetséges haladást hordozó osztálynak érdekeivel.

Említettem, hogy a köznapi tudat persze nemcsak előítéletekből, baconi idolumokból áll. Forradalmi átmeneti korszakokban sokszor kerül közelebb a tényleges valósághoz mint a tudományos tudat. Nem is beszélve arról, hogy a társadalmi haladást képviselő osztály tudata magasabb szinten állhat a történelmileg leglényegesebb kérdések tekintetében az uralkodó osztály tudományos képviselőinek történelemtudatánál; szellemtörténészeink történelmi tudatát összehasonlítva a Horthy-korszak osztályöntudatos munkásának tudatával, bizonyára el kellene marasztalni az előbbit, gazdagabb és differenciáltabb tartalmai ellenére. A nem forradalmi korszakokban is létrejönnek olyan kategóriális pontok, a köznapi tudat olyan sarkigazságai, egy társadalompszichológiai műszóval jelezve „magától értetődőségei” (self-evidencies, Selbstverständlichkeiten), amelyek illúziótlan vagy éppen illuzórikus voltakban adekvát tükrözői egy osztály létének és törekvéseinek. Ha Jefferson például az amerikai függetlenségi nyilatkozatban „self-evident truth”-nak nevezi az egyenlőséget, amely az árutermelő társadalomban, mint Marx mondotta, „a népi előítélet szilárdságára tesz szert”, akkor ez a történelmi-társadalomtudományi gondolkodás számára is hosszú időre éppoly áthághatatlan határrá válik, mint maga az osztályérdek, teljesen függetlenül attól, hogy milyen kiemelkedő tehetséggel rendelkezik egy-egy tudós.

A mai tudománysszociológiai problematika számára is igen fontos Marx Arisztotelész-elemzése, amely a nagy gondolkodó nagyságát és társadalmi-történelmi korlátait egyaránt megmutatta. Arisztotelész mélyen megértette, hogy az árucseré egyszerű aktusai, „öt ág” és „egy ház” elcserélése feltételezi, hogy házban és ágyban valami közös társadalmi szubsztancia legyen, ami a cserét lehetővé teszi. De nem találja meg ezt a közös szubsztanciát, a minőségileg különbözők minőségi egyenlősítőjét, mert nem fedezheti fel az egyenlő emberi munkát a rabszolgamunkán alapuló görög társadalomban, amelyben az emberek és munkarejük egyenlőtlensége volt magától értetődő. „Az értékifejezés titka, *minden munka egyenlősége* és egyenértékűsége mert és amennyiben az *emberi munka általánosan*, csak akkor deszifrizható, amikor az emberi egyenlőség fogalma immár a *népi előítélet szilárdságára tesz szert*, de ez csak olyan társadalomban lehetséges, amelyben a munkatermék általános formája az *áruforma*, tehát az embereknek egymáshoz *mint árutulajdonosokhoz* való viszonya az uralkodó társadalmi viszony.” Ittegyaránt világos a valóságos társadalmi alap, az áruviszony szakadatlan reprodukciója következtében az egyenlőség magától értetődőssé válása, valamint az, hogy az ezzel ellentétes viszonyok alapján létrejött, ettől elütő magátólértetődőség hogyan tesz megoldhatóvá, illetve megoldhatatlanná egy tudományos problémát. Marx joggal emeli ki Arisztotelésznek már magában a kérdésfeltevésben megmutatkozó zsenialitását (emögött persze ott állnak a Nagy Sándor-i birodalom sűrűsödő árukapcsolatai), amely kérdésfeltevés nem származott és nem is származhatott a köznapi tudatból, bár az árutulajdonosok egyenértékű áruk cseréjére törekedtek. S amilyen joggal dicséri Marx Arisztotelész zsenialitását, éppoly joggal beszél néhány sorral később megvetően azokról az ökonómusokról, akiknek társadalmi funkciója kimerül abban, hogy a „Lombard-Street zűrzavaros elképzeléseit minél tudósabb mezbe ” öltöztessék.”⁴

⁴ Mindkét idézet Das Kapital. I. Dietz, 1953. 65. és 66. o. A Jefferson-példát Peter R. Hofstätter „Einführung in die Sozialpsychologie”-jából vettem (Kröner, 1959.), aki

A rávetítés és beleolvasás nem abban különbözik a progresszív megismeréstől, hogy az előbbi társadalmilag meghatározott, az utóbbi viszont meghatározatlan, pártatlan, elfogulatlan s ebben a hamis értelemben objektív, hanem abban, hogy társadalmi meghatározottságából torz, inadekvát tükrözés következik. S ez legalábbis kettős deformálódást okoz: először a saját társadalmi — osztály — helyzetének torzult tudatosítását, másodsor a torzult tudat — mindegy, hogy sematikus vagy differenciált — fogalmi apparátusába való beleerőszakolását a történelem objektív anyagának, amely éppen objektivitásában lépten-nyomon feszegeti, esetenként szét is feszíti ezeket a kereteket, fel-felvillantva a tényleges történelmi igazság egy-egy mozzanatát.

A fentiekből következik, hogy a marxizmus történelmi kategóriáin, a történelmi materializmus feltárta társadalmi mozgástörvényeken is kimutatható, hogy végső soron magának a munkásosztálynak társadalmi létéből származnak. Hiszen társadalmi lét és társadalmi tudat, alap és felépítmény, osztályharc, kizsákmányolás vagy a munkatevékenység központi szerepe a társadalmi létben, mindezek az *általános* kategóriák, amelyekkel a történelmi materializmus megragadja a társadalmi mozgást, olyan *különös* történelmi és osztályszerű feltételek mellett válnak láthatóvá, elméletileg megragadhatóvá, amelyek újból és újból szétszakítják azokat a valóságos tartalmukkal homlokegyenest ellentétes, belső törvényszerűségeiktől elidegenedett, kiürült és külsőséges megjelenési formákat, amelyek bűvöletükben tartják a polgári ideológusokat. A hivatásos és nem hivatásos Marx-kritikusok ennek megfelelően, főként a tudásszociológia megjelenése óta, eleget beszéltek a történelmi materializmus szubjektívizmusáról, követelve — mint Mannheim tette — a marxizmusnak a marxizmusra való alkalmazását. Ha minden gondolkodás éppen a marxizmus értelmében „léthez kötött”, „szituációhoz kötött”, akkor fel kell tártani a marxizmus szituációhoz kötöttségét; s lévén minden szituáció történelmileg átmeneti, azért a szituáció tovatűnésével tovatűnik maga a szituációhoz kötött gondolkodás is, a materializmus a XIX. sz. terméke, azért a XX. sz.-ban el is veszti érvényét. Amiről e tudásszociológiai relativizmus, teljes összhangban a a szellemtörténet történelmi relativizmusával, nem vesz tudomást, az többek között az, hogy éppen mert minden gondolkodást végső soron a társadalmi lét határoz meg, azért magának a társadalmi létnek milyensége, gazdagsága vagy szegénysége, progrediáló vagy regrediáló jellege, az adott osztály világtörténelmi szerepe és hivatása kedvezően vagy kedvezőtlenül kondicionálja a tudományos megismerést.

Ez a körülmény mindenekelőtt a társadalmi, történelmi megismerésre nyomja rá bélyegét, amely közvetlenül kapcsolódik a termelési viszonyokhoz s a termelési viszonyok átalakításáért folyó osztályharcához. Így, bár nagyban és egészében itt is érvényesül a tudományos megismerés progrediáló természete, maga a megismerés bonyolult szélsőséges ellentmondásokon át tör előre, *staccatóban*, és nem — egy persze mindig csak viszonylagosan értendő — *legatóban*, mint a termelőerők fejlődéséhez kapcsolódó s így a tudományos megismerés exponenciális növekvési görbáját közvetlenebbül kifejező természettudományoké. A marxizmus megismerési kategóriáinak érvényességét, a tárgyra

sajnos osztja az amerikai szociológia azon empirizmusából származó törekvését, hogy elmossa a társadalom fundamentális szerkezetéből származó magától értetődőségek és az efemer divatjelenségek közti hierarchiát, amely egyik kulcsa lehetne a köznapit tudat belső mozgástörvényei, szerkezete megragadásának.

viSSZatalló adekvátSágát, ezek továbbfejlődését és elmélyítését, éppen a munkásosztály történelmi tevékenységének egyre magasabbra fejlődő, egyre inkább általános emberivé váló egyetemessége biztosítja. *A társadalomnak és magának a társadalmasult egyénnek gazdagabb és differenciáltabb létezési formái, az ilyen társadalomban folytatott gyakorlat és tudományos megismerés egymást feltételező és korrigáló kölcsönhatása, az ebből kinövő gondolatformák, törvényszerűségek és kategóriák nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is teszik az alacsonyabb rendű, szegényebb és differenciálatlanabb társadalmi létformák adekvát megragadását, míg megfordítva ez nehezen képzelhető el: a fejletlen és differenciálatlan létformákból nem a gazdagabb és differenciáltabb létformák megértése, hanem félreértése következik.* Ebben az értelemben beszélt Marx arról, hogy a társadalmi-történelmi megismerésben is az ember anatómiája a majom anatómiájának kulcsa, egy fejlődési lánc magasabban álló tagjának megértése biztosítja az alacsonyabban álló tag teljes megértését. Sohasem gondolt arra, hogy ezt a gondolkodás és cselekvés számára egyaránt fontos heurisztikus elvet úgy fogja fel, mint az alacsonyabból a magasabbhoz vezető törvényszerű fejlődés 'alulról' kiinduló determinációjának tagadását.

Ami most már a hanyatló osztályok történelmi ideológusainak regresszív metamorfózisát illeti, ez sem egyenes vonalú, ellentmondástalan folyamat, amelyben magát a fő folyamatot ne kereszteznék, adott esetben nem tartának fel hosszabb-rövidebb ideig különböző ellentendenciák. Itt nemcsak arról van szó, hogy akár a legreakciósabb osztálynak is érdekében állhat körülhatárolt kérdésekkel kapcsolatban az igazság egy-egy darabjának feltárása (az alábbiakban utalunk például arra a „réSZletrealizmusra”, amely a szellemtörténet átfogó koncepcióit bizonyos pontokon kiegészíti); még csak abban sem látnám az elméleti szempontból legdöntőbb aspektust, hogy a marxizmus elleni harc egy sor lényeges kérdésben rákényszeríti az uralkodó osztályok történelmi ideológusait, hogy szembenézzenek olyan problémákkal amelyeket korábban semmitmondó hallgatással mellőzhettek (a szellemtörténet esetében ilyen például a jobbagyparaszság problémája), hiszen a kényszerhelyzet készíti őket arra is, hogy ugyanezeket a kérdéseket egészükben, a valóságos összefüggésekből kiforgatva tárgyalják. Az elméleti szempontból legfontosabb probléma sokkal inkább abból ered, hogy magának a történelmi megismerésnek folyamata sem teljesen homogén, s a történelmi elmélet és összkép dekadenciájával ellentétben egyes területeken uralkodó maradhat a tudományos megismerés haladása, gyarapodhat, szélesülhet a tudományos megismerési anyag mint a történelmi szintézisek nyersanyaga, s fejlődhetnek azok a forráskritikai, filológiai, kronológiai stb. metodikák, amelyek Ernst Bernheim szerencsés kifejezése szerint, a kutató történész mindennapos kéziszerszámai. Legalábbis hosszabb-rövidebb ideig — mivel az uralkodó negatív tendencia egyre jobban túlsúlyba kerül, ha végleg nem is szünteti meg az említett ellentendenciákat. Beszédes bizonyítéka e komplex dialektikának az a fellendülés, amely a XIX. század második felében, tehát a polgári történetfelfogás határozott hanyatlásának megindulása után, még létrejött a gazdaságtörténeti kutatások — jórészt a marxizmus hatására történő — elterjedésével, a keleti történelem elmélyültebb tanulmányozásával, az antik történelem számára különösen fontos epigráfiai tanulmányokkal, az elbeszélő irodalmi forrásoknak diplomatikai, történelemstatisztikai stb. szempontú kritikájával, és új tényanyag új források alapján történő feltárásával, amely abból az önmagában persze

hiperkritikus szempontból kiindulva történt, hogy lehetőleg minden elbeszélő forrást, a hiteles forrásokat is *mellőzve* hozzák a felszínre a tényeket.⁵

Hogy ezt a komplex dialektikát jobban megértsük, vessünk legalább egy pillantást magának a tudományos megismerésnek, közelebbről a társadalmi-történeti megismerésnek belső menetére és fontos sajátosságaira. Ismeretelméleti vázlatunk talán közelebb visz annak megértéséhez is, hogy hogyan jöhet létre ez az ellentétes mozgás, ugyanakkor miért korlátozott, miért rendelődik alá egyre jobban és egyértelműbben a kutatási módszer fejlődése s a fejlett módszerekkel feltárt történelmi nyersanyag magának az általános elméleti és módszertani felfogásnak.

Minden tudományos megismerés tárgyának teljes, kimerítő megragadására, elméleti feldolgozására törekszik. Ez a teljesség nemcsak *pium desiderium*, nemcsak végtelen megközelítési folyamatban végrehajtható, tehát a valóságban soha végre nem hajtható, soha be nem fejeződő, kanti értelemben vett megközelítés. Ellenkezőleg: olyan végtelen folyamat, amely egyes szakaszaiban, mindig egy jól definiált tárgy körülhatárolt totalitásának a szintjén, ténylegesen meg is valósul, a jelzett határok között — az adott szint lényeges vonásaiban, szerkezeti sajátosságaiban — kimeríti tárgyát. E kimerítő megismerés előfeltétele a továbbhaladásnak. A további, minőségi és mennyiségileg ismét csak objektíve körülhatárolt — szubjektíve: a megismerési folyamatban körülhatárolódó — totalítások megismerésének. A tudományos megismerés előrehaladó mozgása, egyre magasabb szintre jutása az ilyen szilárd pontok megteremtése nélkül elképzelhetetlen volna. A megismerés lenini jellemzése, amely az abszolút és relatív mozzanatok valóságos dialektikájában tárja fel a megközelítési folyamatot, s ami ennek korrelátuma, a tárgy kimeríthetetlenségének gondolata: az anyagi világmindenség extenzíve és intenzíve végtelen egészére vonatkozik, és az ismeretprogresszió dialektikus materialista felfogását éppúgy elhatárolja a kanti nézet igénytelenségétől, egy abszolúte relatív megismerés pietista szerénységétől, mint a hegeli absolute abszolút megismerés fellengző, teljesíthetetlen igényességétől. Ha egy ismeret a maga határain belül — tehát relatíve — abszolút igazság, e határokon kívül viszont — minden olyan területen, amelyre értelemszerűen vonatkoztatható — relatív igazság, akkor ezzel tételezzük már a továbbmenés szükségességét s tényleges lehetőségét, elméleti feltételét is a megismerés addig elért eredménye alapján. Hogy a feltétlen igazság is utal saját feltételeire, hogy ennek az abszolútnak is immanens eleme a relatív, mint ahogyan megfordítva, a relatív igazságban is van valami abszolút elem, ez logikai szempontból nézve szükségszerű következménye annak, hogy mindegyik fogalom értelmetlen a másik nélkül, mindkettő egymás feltételezése nélkül. S ezt már a formális logika is jól tudja, amely a korrelatív fogalmak tanában igyekszik feldolgozni a saját határain túlmutató, mert dialektikus természetüket közvetlenül megnyilvánító, egymásba reflektálódó fogalmakat — persze oly módon, hogy egymásdöntő feltételezésükből eltünteti az egymást kizárás mozzanatát, és megfordítva, egymást kizáró metafizikus ellentéteket lát bennük, amikor egységüket kellene észrevennie, saját ellentmondásaival jelezve a dialektikus ellentmondás érvényességét. (A nem-reflexív fogalmak persze nem kevésbé dialektikusak, csak nem lévén közvetlenül azok, a formális logika még a korrelativitás erejéig sem köteles dialektikájukról tudomást venni.)

⁵ E. Fueter: Geschichte der neueren Historiographie. 1911. 604. o.

Marx a kapitalizmus gazdasági törvényeinek egész komplexumát feltárva, belső hierarchiájukat felmutatva olyan elméleti rendszert adott, amely tárgyat lényegében kimerítette;⁶ azon elméleti előfeltevés, tehát a tárgynak azok körülhatárolása mellett, hogy a kapitalizmus mozgástörvényei tisztán két egymással szemben álló osztály, gazdasági tevékenységében vizsgálhatók. Ennyiben egy körülhatárolt területre nézve abszolút, minden további, a tőkés gazdasági fejlődésre vonatkozó kutatás számára elméleti alapul szolgáló rendszert teremtett meg (támaszkodva a klasszikus polgári közgazdaságtan eredményeire, elhárítva útjából a később kibontakozó vulgár-ökonómia új, a valóságban csupán a politikai gazdaságtan kezdeti fejlődésének külsőséges szempontjait vezérmotívumként felújító törekvéseit). A kérdésfeltevések és válaszok eme szintjén maguk a keretek, az abszolút relatív mozzanata, eltűnik a szem elől, hiszen homogén közegben mozgunk, amely csak kitekintést ad más közegekre, de eleve kizárja az azokba való belemélyedést. Előtűnik azonban, amint új közegbe, új tárgy elé lépünk, teszem egy tőkés nemzetgazdaság vizsgálata a feladatunk összes osztályainak szükségszerű gazdasági kapcsolataiban, vagy az imperialista kapitalizmus specifikus törvényeiben. A saját határain belül abszolút igazság a határain túlville most relatív igazsággá válik. Igazság marad, de relatív mozzanatának előtérbe kerülése utal arra, hogy az új tárggyal szemben igazsága elveszítette kimerítő jellegét. Igazsága a megismerő alany előtt abban a kényszerítő formában lép fel, hogy csak ennek az elméletnek alapján, ezt mint *conditio sine qua non*-t vállalva képes tárgyat megvilágítani, a maga konkrétabb teljességében. Relatív oldala viszont abban mutatkozik meg, hogy kimerítő jellegét elvesztve nem ragadja meg a különös jelentőség specifikumát, csak a specifikumban benne foglalt általános törvényszerűségeket tárja fel. Ily módon egy igazság relatív jellege mindig *felszólítás* arra, hogy az új, konkrétabb különös tárgy mozzanatait dolgozza ki a kutatás az elért eredmények alapján. Az abszolút és relatív igazság ismeretelméleti dialektikájának fontos mozzanata, hogy a tudományos igazságok abszolúttá válnak, relativálásuk következtében is, mivel az érvényességi kör a tudományos kutatásban oly gyakori megszorítása éppen azokat a kereteket jelöli meg, amelyek között igazságuk feltétlen. A tudományos igazságokat kezdetben rendszerint — az egyszerűség kedvéért azt is mondhatnám, hogy a felfedezés örömeiben, bár a valóságban fontos és bonyolult ismeretelméleti motívumok állnak e mögött az „öröm” mögött — valóságos horderejüket túlbecsülve, érvényességi körüket túlfeszítve tételezik. Ezért nem abszolút, hanem relatív igazságok. Saját relatív oldaluk nem ismerése, az érvényességi kör laza, túl tág — esetleg túl szűk — megvonása teszi őket viszonylagosakká. Relativálásuknak kell tehát kiemelni azt az abszolút magot, amely az abszolút relatív igazsággal szemben egy relatív abszolút igazság jelentőségét adja számukra, szemben az abszolúte abszolút igazsággal, amely csak mint a megismerés tendenciája létezik. (Más kérdés mint az abszolútan tételezett igazság relativálása, az, amit a hamis teória hasznának nevezhetünk, az az eset, amikor a lényegében célt tévesztett elmélet az ellentmondás, önmaga tagadásának kihívásával mozdítja elő egy kérdés megoldását. Ez a haszon csak akkor áll fenn, ha egy empirikus tényanyaggal kapcsolatban először jelentkezik olyan elmélet, amely a tények valódi elméleti át-

⁶ Ennél a jellemzésnél — gondolom — nyugodtan eltekinthetünk A Tőke befejezetlenségétől, mivel csak kifejtett általánosításunk exemplifikációjáról van szó.

dolgozására ösztönöz. A hamis teória tökéletesen haszontalan, ha egy már meglevő jobb elmélet helyébe kíván lépni.)

A tudományos megismerés teljességigényében s a belőle következő módszerességben és rendszerességben különbözik mindenekelőtt a hétköznapi megismeréstől, amely kiindulópontjában és végeredményében is egyaránt korlátozott, s a tárgynak csak azt az egyoldalú aspektusát ragadja meg, amelyet valamely közvetlen szükséglet-kielégítés diktál. A tudományos elméleti megismerés is alá van rendelve a társadalmi gyakorlat által teremtett feltételeknek és szükségleteknek. De ezek egyfelől mindig a társadalmi gyakorlat lényeges hajtóerői, amelyek a fejlődés adott történelmi fokán lehetséges tudományos komprehenzivitás és egyetemesség irányába hatnak. Így a tengeri hajózás biztonságának a XV. századtól fejlődő árukereskedelemmel és kapitalizmussal egyre követelőzőbbé váló szükséglete hatott ki az égi mechanika kifejlődésére,⁷ közvetlen és körülhatárolt, de lényeges és egyre fejlődő társadalmi szükséglet formájában. Másfelől: ahol a kutatás nem kapcsolódik össze közvetlenül valamely általa kielégítendő lényeges, jól definiált társadalmi szükséglettel, ahol az általános társadalmi-termelési viszonyok, vagy az ezek alapján kifejlődött más tudományágak szükségletei kondicionálják csupán a megismerést, ennek viszonylagos önállóságát éppen ezért jobban kidomborító fejlődési vonalát, a kutatás eredményei ott is alá vannak vetve a társadalmi-termelési gyakorlat ellenőrzésének s technikai-műszaki alkalmazásuk következtében új társadalmi szükségleteket teremtenek, behatolnak a mindennapi életbe és annak szerves részévé válnak — amint ez az elektromosság elméletének XIX. századi alakulásában fejeződik ki pregnáns formában, ahol a Faraday — Maxwell-elmélet csak évtizedes késéssel válik a termelési gyakorlat részévé s alapozza meg az első, immár teljes egészében egy fundamentális tudományos elméleten nyugvó iparágat, az elektromos ipart.⁸

Bárminők legyenek is azok az elméleti és módszertani előfeltételek, amelyekből a megismerés kiindul, a tudományos megismerés első aktusainak célja és értelme, a megismerés tárgyának empirikus megragadása, egyszerű elemeinek absztrahálása a jelenségkomplexumból s maguknak ez elemeknek és külső összefüggéseiknek lehetőleg mennyiségi leírása, egyszóval feldolgozása a további, a megismerés empirikus szakaszán túlmenő elméleti átdolgozás számára. A fenomén rögzítése természetesen nem empirizmus, mert a megismerésnek ezt a szakaszát nem önnállósítja, nem téveszti össze a kezdetet a befejezéssel. Az empirizmusnak mint kutatási irányzatnak és ismeretelméleti álláspontnak alapvető tévedése éppen abban rejlett, hogy a megismerés első szakaszának módszereit, lehetőségeit és kategóriáit ismeretelméletileg és a tudományos kutatás folyamatában is átváltoztatta az általában vett megismerés módszereivé, lehetőségeivé és kategóriáivá, azonosította magával a tudományos megismeréssel.

A marxista irodalomban elég gyakran tévesztették össze a tudományos megismerés empirikus szakaszát az érzéki megismeréssel, sőt az empirizmust mint irányzatot a szenzualizmussal. (Ez a quid pro quo számos — itt nem részletezhető — más zavarnak is a forrása.) Az érzékelés azonban éppúgy alapja a köznap megismerésnek, mint a tudományosnak, így az égvilágon semmi sincs

⁷ L. Hogben: *Science for the Citizen*, Pt. I., *The Conquest of Time, Reckoning and space measurement*, London, 1938.

⁸ J. D. Bernal: *Science in History*. London, 1957., V. rész, 9. fejr. 3. pont.

benne, ami a tudományos megismerésre sajátosan jellemző volna. Ráadásul az érzékelést már a köznapi gondolkodásban is a racionalitásnak legalább a minimuma közvetíti, ítéletek, fogalmak, következtetések, amelyet a legegyszerűbb tárgyak köznapi használata — egy villanykapcsoló felgyújtása — is megkíván mindaddig, amíg valamely célszerű cselekvés még nem automatizálódott. A tudományos megismerésben, ennek első empirikus szakaszában pedig az érzékelést éppenséggel a racionális ismeretek és kategóriák, sőt elméletek egész hálózata közvetíti. Ha Becquerel vagy Curie számára a radioaktív sugárzás csak általában érzet maradt volna, és nem azonosítják egy, az ismert fizikai jelenségek által körülírt új, még ismeretlen jelenséggel, akkor nem fedezték volna fel azt, amit felfedeztek. Ezért oly találó az a természettudósok körében kedvelt mondás: a nehézség *nem* abban áll, hogy felfedezzünk valamit, hanem abban, hogy felismerjük azt, hogy valamit felfedeztünk.

A tudományos megismerés első, empirikus szakaszának elemi jellege kizárólag abból ered, hogy a jelenség szellemi reprodukciója során lényegében külső összefüggéseinek és felszínének szférájában marad. A felszíni formák megragadása közben ütközik bele olyan ellentmondásokba — például azonos jelenség két variánsa közötti ellentmondás, ugyanazon variáns két fejlődési szakasza közötti ellentmondás stb. —, amely ellentmondások ezen a szinten már nem oldhatók fel, mert csak rávezetnek a tárgy mélyebb természetére, külső összefüggéseire után belső összefüggéseire. A megismerést így saját — rendszerint a praxissal közvetített — dialektikája hajtja tovább az empirikustól az elméleti szint felé, amelyben most már belső összefüggéseinek és törvényszerűségeinek megragadása áll a kutatás központjában.

Az elméleti szinten belül azonban ismét két mozzanatot különböztethetünk meg: az elvont általános és a konkrét általános szintjét. A törvényszerűség a maga elvont általánosságában többnyire ríkító ellentétben áll a jelenség mindazon variánsaival, amelyek nem tiszta, hanem komplex szerkezetet mutatnak, még egy oly egyszerű jelenségnél is, mint a szabadesés, ahol nem kísérleti, nem tiszta feltételek esetén egész sereg körülmény, a levegő ellenállása, a szél járása, az eső test anyagi minősége hozzák létre a törvényszerűvel ellentétes jelenséget. Úgy látszik, mintha ez a kules csak a jelenségek tiszta formáit nyitná. Ezért szükséges az elvont általánostól a konkrét általános felé való előrehaladás, az elvont törvényszerűségből az alájarendelt törvényszerűségek egész körének kifejtése, amelyek a komplex jelenségeket, a jelenségek egész variációs tartományát megvilágítják. Ez utóbbi szinten tehát a megismerés empirikus és elméleti szakaszának ellentétei feloldódnak, s az egész mozgás a tagadás tagadásaként mutatkozik meg. (Talán nem kell mondanom, hogy ez nem a hegeli triádra utal, amelyről már Hegel is tudta, hogy adott esetben tetrád.)

A megismerési folyamat körvonalazott stádiumai — az empirikus, az elméleti, ezen belül az elvont és konkrét általános, amelyek a kutatás mozgását és elért szakaszait, s nem feltétlenül a kutatás eredményének kifejtését, ábrázolási módját jelzik — maguk is nagyon különböző színvonalakon léphetnek fel, az első, a második és ki tudja hányadik, elvben tetszőlegesen magas hatványon. Ennek igazolására elégséges ismét arra utalnom, hogy a természettudomány számára maguknak a természeti folyamatoknak bizonyos köre, teszem a katód- vagy a röntgensugárzás, csak a tudományos fejlődés addig elért elméleti magaslatai alapján, az addig kialakult elmélet által közvetítetten válnak empirikusan vizsgálható adottságokká, tehát valamivé, ami már a

megismerő aktusok számára adott, tökéletesen függetlenül attól, hogy maga a megismerendő jelenség e megismerő aktusoktól érintetlenül, azok előtt létezett már a maga természeti objektivitásában s esetleg a hétköznapi tapasztalat is leltárba vette. Itt tehát az empirikus kutatás, amely elvezet a jelenség elvont teóriáján keresztül konkrét teóriájáig, az előzetes elméleti eredményeket tételezi fel. S ez korántsem csak a természettudomány területén van így: a jobbágy parasztság mozgalmi vagy a termelőerők fejlődésének tényei léteztek már minden rájuk irányuló megismeréstől függetlenül, de empirikus kutatásunk feltételezte olyan elméleti nézőpontok kialakítását a történelmi mozgásra vonatkozólag, amelyek egyáltalán láthatóvá tették a tudományos vizsgálathoz számára az idevágó konkrét jelenségeket.

Bármily általánosságban vázoltuk is felfogásunkat a tudományos megismerés progresszív szakaszairól, a lehetséges félreértések elkerülése végett még azt is meg kell jegyeznünk, hogy a megismerés fő szakaszainak csupán alapvonásait emeltük ki, tiszta formában, s a megismerés gyakorlatában már az első fokon is fellépnek olyan elemek, amelyek a második fok tartozékai, tehát az empirikus leírás stádiumába az elméletalkotás számos eleme sőt prescientifikus állapotban egész elméletek. (Az elméletalkotás közben éppen az elmélet kidolgozott szempontjai alapján adottsággá váló empirikus tényleírás szükségességét már láttuk.) A mágneses és elektromos jelenségek tapasztalati és kísérletes vizsgálata során a tényektől elszakadt spekuláció tömkelege merült fel, illetve ezen belül a két jelenség kapcsolatának és egységének később helyesnek bizonyult teoretikus feltételezése. A megismerés különböző mozzanatainak egymásba fonódása azonban mit sem változtat azon, hogy a megismerés mozgása a jelenség felszínétől a jelenség lényegéig halad, majd onnan visszafordulva a jelenségformákat most már a lényeg felől megvilágító mozgásba, az aszcendens ágból a deszcendens ágba megy át, s mindez a fenti általános mozgástörvény alapján kristályosodik ki.

Az ismeretprogresszióknak ezek a szakaszai a maguk általánosságában csak egy-egy tárgy egészét átfogó megismerési folyamatokra érvényesek. Nem érvényesek az egyes kutatók tevékenységére, sőt a kutatók egymást váltó sorának tevékenységére sem szükségképpen, mert az, hogy a kutatás melyik fokon kapcsolódna be az ismeretprogresszióba, a tudományos kutatás állásának, a mindenkori probléma-szituációnak függvénye. Nem veszíti viszont el érvényét felfogásuk a formális és formalizált tudományokra nézve, a matematikai diszciplínákra, metamatematikára, amelyekre azzal a nem lényegtelen különbséggel érvényes, hogy empirikus szakaszuk jórészt tudományos szintjük előtti tudományos fejlődésükre, azaz tudománnyá válásuk folyamataira esik, illetve, ha már teljes értékű tudománnyá konstituálódtak, más tudományok kereteiben zajlik le, egészen úgy, ahogyan a vektoralgebra gyökerei Oersted elektromágneses fizikai kutatásaiba nyúlnak vissza.

Az egységes ismeretprogresszió befejező, záró szakasza az empirikus formák és elméleti megvilágításuk konkrét szintézise. Bár ez is az elméleti kutatás egyik stádiuma csupán, éppen az elméleti kutatás megkülönböztetett fontossága következtében, önálló stádiumnak vehető éppúgy, mint az elmélet absztrakt szintje. Itt a viszonylag tiszta empirikus és az ismét csak viszonylag tiszta — absztrakt — elméleti megismerés ellentéte, a kettő egymásra vonatkoztatásában és egymás-áthatásában oldódik fel: az empirikus formák zavaró sokféleségét átfogja és megmagyarázza az elmélet, az elmélet általános formuláiba viszont beáramlik a jelenség, az élet sokrétűsége és gazdagsága.

ga. Az empirikus tartalmakkal telített fogalom és a fogalom megvilágította empirikus tartalom konkrétságának fokára értünk.

A társadalmi-történelmi megismerésben — gyakran hangoztatják — különös jelentősége van a megismerés első, empirikus szakaszának. Miért? Mert ellentétben a természettudományos megismerésben megszokott helyzettel, ahol a kutatott tárgy a jelenben is szakadatlanul reprodukálódik, s ebben az értelemben jelenvaló adottság, a társadalmi-történelmi világfolyamat elmúlt stádiumaira irányuló történelemkutatásnak olyan tényeket kell feltárnia, amelyek visszavonhatatlanul elmúltak, nem jelenvalók.⁹ A történelmi múlt ontológiai priusz. Ám ez az ontológiai priusz a megismerésben posterius. Nem jelenvaló adottság a megismerés számára, hanem a kutatás elő szakaszának fontos és nélkülözhetetlen eredménye.

Idealista történelemelméletek és metodikák, legnyíltabban bizonyára Crocéé (nálunk Huizinga könyvei népszerűsítették ezt a gondolatot), rendszeresen igyekeztek úgy értelmezni ezt a tényállást, mintha az empirikus tények feltárása maguknak — a szellemi egzisztenciává átköltött — tényeknek *megteremtése* lenne. „A módszeres kétely — írja Croce¹⁰ — mindenekelőtt arra a gondolatra juttat, hogy ezek a tények bizonyítatlan előfeltevések; ezért annak a vizsgálatához vezet, hogy vajon *találni-e bizonyítékokat rájuk* ; végül azonban a bizonyítási kísérlet útján arra a belátásra juttat, hogy *ezek a tények a valóságban nem léteznek*. — Mert ki is állítja létüket? Kétségtelenül maga a szellem abban a pillanatban, amelyben az okok kutatására indul. De a szellem e tevékenységében nem birtokolja *előre* a nyers tényeket („d’abord, la collection des faites”) és kutat *utólag* okaik után („après, la recherche des causes”), hanem egyazon tevékenységben teszi a *tényeket nyerssé*, azaz fogadja el mint ilyeneket, mivel így megfelelőbb számára. . . elvontan elemezni és osztályozni egyet jelent azzal, hogy elvontan osztályozunk, azaz a tényeket nem mint a szellem cselekedeteit fogjuk fel, amely tények az őket elgondoló gondolatban tudatosak, hanem mintkülső vagy nyers (durva) tényeket.” A tények megjelenési formáik és lényegük kettős egységében objektívek, léteznek függetlenül a kutatástól a marxizmus felfogása szerint. Croce a két mozzanat kettéválását és egymásrakövetkezését a kutatásban arra használja fel, hogy mindkettőt a szellem termékeiként mutassa be, aminek az az egyszerű körülmény is ellentmond, hogy a történelmi múlt letűnt tényeinek reprodukálása a múlt jelenben továbbélő nyomaiból és emlékeiből indul ki, ami már önmagában is a rájuk alapozott egyéb tények objektivitása mellett szól.

A múlt történetének feltárásában a történelmi megismerés számára is végeredményben a jelen valósága a kiindulópont. S nemcsak az előbbi értelemben, nemcsak mint a múlt jelenben továbbélő maradványainak, történelmi források és tárgyi emlékek felkutatása és ezek nyomán az általuk tanúsított egyéb tények reprodukálása. Kiindulópont számára a jelen valósága a maga valóságos mivoltában, történelmiségében, mint a múltban lezajlott fejlődés következménye és eredménye. S ez a kiindulás a történelem átfogó alakzatainak és folyamatainak elméleti interpretációjára hat ki döntő módon, mivel a történelmi fejlődés fejlettebb foka ad kulcsot a kevésbé fejlett formák megérté-

⁹ „Ha az olvasó gondolkodik ezen, rájön, hogy a múlt nem az *eredeti adottság*, nincs *közvetlenül adva* a történész számára. A múlt minden tanulmányozásának e tanulmánnyal *egyidejűleg* létező dolgok tanulmányozásával kell kezdődnie.” M. R. Cohen — E. Nagel: *Logic and Scientific Method*. New York. 1934. 324. o.

¹⁰ Zur Theorie und Geschichte der Historiographie. Tübingen, 1915.

séhez. A jelenkor társadalmi-történelmi valósága foglalja magában a múlt *eleven* maradványait is, a nemzetiségi, rabszolgasági, feudális viszonyok szövevényét, amelyek persze az új társadalmi kontextusba beágyazódva deformálódnak, és éppen ezért nem mutatják meg igazi társadalmi szerkezetüket, a történelmi fejlődési folyamatokban betöltött funkciójukat. (Ezért maradnak sok tekintetben érthetetlenek az őket megelőző tiszta formák megismerése nélkül.)

Abból, hogy a múlt tudományos megismerésének kiindulópontja végeredményben a jelen, a történelmi egymásutániságé, a jelen történelmileg felfogott — nem keresztmetszetként értelmezett — egyidejűsége, már világosan látszik, hogy a történelmi megismerés fent jelzett különbsége a természettudományostól, az, hogy visszavonhatatlanul elmúlt tények feltárására irányul, szemben a természettudomány jelenvaló tényeivel, fölöttébb relatív. Hiszen egyrészt a jelenvaló tények sokasága a történeti megismerés számára is kiindulópont. Másrészt: amint láttuk, a jelenvaló természeti folyamatok számos jelensége egyáltalán nem közvetlen adottság a kutatás számára, mert csak az addigi eredmények és elméletek közvetítésével válik egyáltalán láthatóvá. Továbbá: hogy a történelmiségnek, a letűnt tények és folyamatok gondolati reprodukciójának, fontos szerepe van a természettudományban is, azt már azok a természettudományos diszciplínák is jelzik, amelyek maguk is történelmiek: kozmológia (kozmozgónia), geológia, biológia, amelyeknél a kiindulópont éppúgy az elmúlt természettörténeti korszakok jelenben meglevő maradványai és a múlt korszakokban más arányokban és összefüggésekben működő, a jelenben is ható természeti erők, mint az imént említett társadalomtörténeti tények esetében. Ezért lehetett a természettudomány történeti diszciplínái számára fordulóponttá Lyell metafizikusan túlélézett formában kimondott elve: az *aktualizmus*, amelynek értelmében a természettörténetben ható természeti erők továbbmunkálnak a jelenben is, legfeljebb hatókörük bővebb vagy szűkebb.

S ezek a tudományok a világegyetem olyan természettörténeti folyamatként való felfogása felé mutatnak, amelyben ha nincs is vég nélküli fejlődés az alacsonyabbtól a magasabb rendű felé, szakadatlanul megújuló formaváltozások kergetik egymást. Ebben az értelemben ma is érvényes a fiatal Marx gondolata, hogy végső soron egyetlen tudomány létezik, a történet tudománya, mint a természeti és társadalomtörténeti világfolyamaté. (Az említett természettudományok történetiségéről beszélve, nem az olyan pusztán metodikai kutatási szükségességből az egyes természettudományok belső munkamegosztásából származó felosztásra gondoltam, mint pl. a biológia felosztása történeti és nem-történeti részre.)

Ugyancsak korlátozza a természet- és történettudomány jelzett különbségét tárgyuk ontológiai alkata is: az, hogy mindkét jelenségsorban megvan az egyedi és általános dialektikája. A legpermanensebb természeti jelenségnek is van mulékony, örökre eltűnő oldala, bár ezt a metodológiai reflektálatlanság kevésbé tudatosítja. Egyazon természeti jelenségek sem egyazon helyen és időpontban termelődnek újra. Ha más nem is változnék bennük és rajtuk, megváltozik tér- és időbeli lokalizációjuk, bármily problémát okoz is ez az atomi világban. Ebben a mozzanatban pedig tételezve van már általános természetüket kiegészítő egyediségük, a *hic est nunc-é*, amely egyediség objektív súlya, jelentősége persze összehasonlíthatatlanul kisebb mint a társadalomtörténeti jelenségeké. Továbbá: a társadalmi-történeti világ végtelenül változa-

tos, szinguláris formái változó egyediségükben újratermelik általános törvényszerűségeiket is. A szó szigorú értelmében tehát itt is csak az egyedi folyamatok tűnnek el, míg az általános mozzanatok perennálnak. Ám az általános perennálása ismét csak rövid életűnek bizonyul, mert a különös szintjén álló általánosság egyedinek bizonyul, egy társadalmi-gazdasági alakulat egyediségének, amely, helyt adva a magassabbrendű alakulatnak, megszűnik. Ez azonban a kozmogóniai és geológiai korszakkal párhuzamos jelenség. A két tudomány ellentétének relativizálását még hosszan folytathatnám. Ebben az összefüggésben azonban beérhetjük annak megállapításával, hogy bizonyos különbségek mindennek ellenére mégiscsak fennállnak, s ezekről e tanulmány későbbi fejezeteiben még többször beszélünk.

Amilyen helytelen volna abszolutizált ellentétet kovácsolni társadalomtörténeti világfolyamat és természeti világfolyamat, s ennek megfelelően társadalomtörténeti megismerés és természettudományos megismerés között, éppoly helytelen volna nem venni figyelembe az alapvető egységen belül relatív fajsúlyval fellépő különbségeket. Tárgyát, jellegét, a társadalmi alaphoz való különböző viszonyát tekintve a tudományok egységének alárendelve egyaránt megmutatkozik e kettősség. Marxnál igazán senki sem törekedett elhatározottabban és eredményesebben arra, hogy a társadalomtörténetet mint természet-történeti folyamatot fogja fel, de ez nem akadályozta abban, hogy a kettő különbségét minden eddiginél élesebben és meggyőzőbben domborítsa ki, sőt abban sem, hogy a megismerési folyamat eltéréseit szignalizálja, teszem akkor, amikor arról beszél, hogy a gazdasági formák elemzésénél sem mikroszkópot, sem vegyi kémlelőszereket nem vehetünk igénybe, mindkettőt az absztrakció erejének kell pótolnia.

Az absztrakció ereje kell hogy érvényesüljön már a történeti kutatás empirikus szakaszában is, bár ezen a szinten napjainkban a mikroszkópnak és görcsőnek is helye van. Mióta a reneszánsz humanistáinak filologizálása nyomán a forráskiadás és -kutatás megindult, azóta a történelmi tények feltárásának és külső kapcsolataik megismerésének empirikus eszközei, főleg a XIX. század folyamán, egzakt tudományos eszközökké, a történelmi kritika eszközeivé fejlődtek, amelyek a történelmi segédtudományok: forráskritika, diplomatika, paleográfia, kronológia, történelmi statisztika stb. segédtudományait hívta életre. Ezeket az eszközöket használják fel minden esetben, ahol a közvetlen megfigyelés és tényleírás ki van zárva, tehát sok tekintetben még a jelenkor történetének empirikus feltárásában is, amelynél a tények többségükben szintén nem egyszerűen közvetlenül adott és észlelhető valóságok. A történelmi segédtudományok eszközeinek újabb fejlődése, gondoljunk csak arra, hogy az őstörténeti leletek datálására ma már a mikrofizikus eredményeit is felhasználják,¹¹ még egzaktabbá teszi ezt a kutatást.

A társadalmi-történeti tudományok minden egyes speciális ága — szisztematikus és történelmi részében egyaránt — segédtudományává válhat egy másik ágának, illetve az összes többi területnek, amint a politikai gazdaságtan számára segédtudomány a gazdaságtörténet és megfordítva. S az ilyenfajta kapcsolat korántsem csak ott áll fenn, ahol a két tudomány tárgya közös. Heterogén szakágak, gazdaságtörténet vagy politikatörténet, művészettörténet és gazdaságtörténet között éppúgy lehetséges. Részben, mert olyan homomorf struktúrák vannak, amelyek kölcsönösen megvilágíthatják egymást, részben anyaguk tényleges

¹¹ A. Ducrocq: Atomwissenschaft und Urgeschichte. Hamburg, 1957.

interdependenciája miatt. De a különböző szakterületek eredményeinek és módszereinek felhasználása, mediatizálása egy másik számára, mindegyiké az összes és az összesé minden egyes számára funkcionális összefüggést fejez ki és nem segédtudományi státust. Mert segédtudománnyá nem azáltal válik egy diszciplína, hogy eredményei más területek akár legimmanensebb problémáinak megoldásában is nélkülözhetetlenek, hanem a történelmi megismerés összefolyamatában betöltött konstans funkciója következtében. Míg a történelem szakágazatainak eredményei relatív értéküket önmagukban, illetve világnézeti relevanciájukban hordják, addig a történelmi segédtudományok értelme és egyedüli célja az, hogy nyersanyagot szolgáltatassanak a további, magasabb szintű, az empirikus feldolgozásra következő elméleti feldolgozás számára. Azt a szerepet töltik be, amit a természettudományokban a megfigyelés, osztályozás, mérés és kísérlet. A történelmi segédtudományok kifejlődésének kezdetén Bolingbrooke a *Letters on the Study of History*-ban (1751) az empirikus, „filológiai” történetkutatót ahhoz a „bizarr előjátékhoz” hasonlította, amelyet a hangversenyek előtt hallunk, amikor a zenészek hangszereiket próbálják, és a darab különböző futamait gyakorolják. Az irónia csak akkor jogosult, ha az empirikus kutatást és eredményeit eszköz helyett végcélként tartják, mint ahogyan az akadémiakussá vált, amúgyis csekély filozófiai tartalmától megfosztott pozitivisták történetírás tette, amelyet Nietzsche megvetően az antikvárius-érdeklődés kielégítésének tartott. Hiszen egyedül az empirikus eszközök birtokában lehet vizet fakasztani még a sziklából is, valóságos jelenségeket állapítani meg a hazug és hamis tényekből is, ahogyan egy diplomatikai vizsgálat nem csak azt állapíthatja meg, hogy a privilégiumot adományozó oklevél hamisítvány, amelyet a privilegizált hazug jogigényének megtámogatására gyártottak, vagy hogy Thaly kuruc balladáit nem hitelesek, hanem azt is, hogy az első típusú hamisítvány fontos szerepet játszott a feudális földbirtokok körüli harcokban, a másik típusú viszont a lelepleződés negatív erejével arra vet fényt, hogy milyen társadalmi és politikai atmoszférában írták 67 táján a magyar nép történetét. Olyan jelenségekre utal tehát, amelyek mélyebb történelmi megértést és magyarázatot követelnek.

A külső tények és összefüggések feltárása a kutatás viszonylag értéktelentes stádiuma, minthogy itt még a kihámozható tényeket kutatják, s nem ezek tartalmi jelentőségét explikálják. Ez a mentesség az értékeléstől mégis csak viszonylagos. Már magában az, hogy kutatják a történelmi tényeket, maguknak e tényeknek értékelését jelenti, mint általában vett történelmi tényekét. Ám az, hogy a történelem általában vett tényei értékesek számunkra, egyáltalán nem azonos e tények konkrét történelmi tartalmának, belső összefüggéseinek kibontásával és — Molnár Erik pregnáns kifejezésével — értékelésével az emberi haladás szempontjából. A tények általában vett értékelése sem egyszerűen azt fejezi ki, hogy egy adott társadalom emberei, jelesül történelmi ideológusai, saját osztályszerűen tételezett értékrendjükből, világnézetükből kiindulva tekintenek értékesnek bizonyos történelmi tényeket, ellentétben másokkal, önkényesen szelektálva köztük, hanem ennél általánosabb. Az értékelés implicit mozzanata sokkal inkább az, hogy a múltban végeredményben a jelenbe vezető utat, következésképpen a jelen teljesebb megértésének egyik nélkülözhetetlen előfeltételét látják. A történelmi tényekhez való minden odafordulás végső alapja abban rejlik, hogy a történelemben saját történelmi rendjük, osztályuk vagy osztályfrakciójuk, esetleg családjuk történelmiségének, „eredetének” titkát akarják felderíteni. Az ember mint par excel-

lence társadalmi-történelmi lény éppen objektív történelmi létének szubjektív reflexe következtében nem lehet még valamiféle történelmi tudat nélkül, a tudatos és tudományos történelemszemlélet kialakulása előtt sem. Legyen ez a tudat még oly korlátolt, még oly mitologikus, mint az őskultusz vagy az istenségtől származtatás esetében, legyen fejlettebb szinten, mint — Hegellel szólva — az „őseredeti” („ursprünglich”) és a reflexív-oknyomozó történetírás, a végső motívum az emberi-társadalmi lét objektív történetiségének szubjektív visszatükröződése torz vagy kevésbé torz formákban. S ennek az objektív létfeltételekből kihajtott történeti tudatnak a racionális magva derül ki a legfejlettebb történelemfelfogás szintjén, a történelmi materializmusban, amely immár tudományos egyértelműséggel bizonyítja be, hogy az ember, társadalomtörténetének mozgástörvényeit megismerve, a forradalmi elméletet forradalmi gyakorlattal párosítva képes csupán saját sorsát kézbevenni s a saját cselekvéseiből s azok konkrét feltételeinek dialektikájából kinőtt, de tőle elidegenített, vele szembekerült, természeti törvényként, azaz vakon és öntudatlanul érvényesülő mozgástörvényeket felhasználni arra, hogy a szükségszerűség, az osztálytársadalmak fojtogató birodalmából a szabadság emberibb levegőjű birodalmába, a kommunizmusba jusson át.

Mínhogy minden történelmi megismerés reális osztályszerű előfeltételekből indul ki, függetlenül attól, hogy ennek milyen mértékig és milyen formákban vannak tudatában az illető osztály történelmi ideológusai, azért az alapvető érdekek persze konkrétan azt is meghatározzák, hogy mit vesznek észre a tények sokadalmából és mit nem, általános világnézetük és magatartásuk belejátszik — Droysen szavával — „empirikus észlelésükbe” is. Így hát nem prekonceptiótlan az empirikus kutatás sem. A ténykutatáshoz már bizonyos koncepcióval lépnek oda, akár egy fennálló elképzelést cáfoló új koncepció csírájával, akár a kérdésfeltevésnek bizonyos irányában, látószögében, magában a megismerőnek probléma-tudatában preformált elképzeléssel.

Az elmondottak alapján az empirikus ténykutatásban impliciten két értékelő mozzanat van: a) a történelmi tényeknek mintegy társadalom-, osztálytudata, fejlettebb fokon: önmegismerése számára nélkülözhetetlen elemeknek általában vett értékelése, tehát magának a történelemnek mint történelemnek értékelése; b) a konkrét történelmi kérdésfeltevéseknek az a rejtett értékelése, hogy bizonyos partikuláris tények különösen jelentősek a számára.

A jelen tényleges érdeke, amely visszafordítja az embert saját — közelebbi és távolabbi — történelmi múltja felé, oldja fel az a paradoxont is, hogy jóllehet az objektív ténykutatás minden tudományos történelmi megismerés kezdete és előfeltétele, ennek metodikai elvei, operatív eszközei jóval későbbiek, mint azok az általános, tudomány előtti történelemkonceptiók és történetfilozófiák, amelyek oly korán kialakulnak. Ugyanakkor a történetfilozófiáknál később kialakuló metodikák némiképp megelőzik a történelmi materializmus létrejöttét, s tudományos jellegük éppen a természettudományos példa pozitív hatásával, a ténykutatás egzakt igényével, a megfigyelés, leírás, összehasonlítás és indukció elterjedésével magyarázható. Egyébként ez utóbbi körülmény is, tehát az hogy az empirikus kutatás hamarabb emelkedik a történeti megismerés területén a tudományos szintre, mint az elméleti igényű társadalmi-történelmi megismerés, egyik bizonyítéka lehet elméletünk helyességének a tudományos megismerés szakaszairól és menetéről.

A történelmi tényeknek az empirikus kutatáson belül rejtve meghúzódó értékelő mozzanata egyben azt is megérteti, hogy a marxizmus—leninizmus

történETFelfogása milyen messzemenően meghatározza és alakítja magát az empirikus kutatást is, mennyi új lehetőséget teremt számára annak következtében, hogy a történelmi világ általános mozgástörvényeinek ismeretében s nem hétköznapielőítéletek, preszcientifikus történetfilozófiák és filozófiák befolyása alatt használhatja fel az empirikus kutatás a történelmi segédtudományok eszközeit. A metodika ezért csak első tekintetre látszik teljesen közönyösnek azokkal az elméleti és metodológiai alapokkal szemben, amelyek szolgálatában alkalmazzák őket. Igaz, hogy ugyanazt a filológiát, forráskritikát és kronológiát különböző módszertani alapokon is létrehozhatjuk. Ilyenkor azonban nemcsak a tények mélyebb összefüggéseinek elméleti megértése felé torlaszolódik el az út, mint ezt az akadémikus pozitívizmus mutatja, hanem olyan újabb, elméletileg releváns tények feltárása felé is, amelyek a ténykutatás elméletileg hamis vagy szemponttalan kérdésfeltevése következtében ezen a szinten egyszerűen kiesnek a kutatók szemhatárából.

A történelmi megismerés második szakaszának, az elméletinek (elméleti nem a szisztematizálás vagy a történelmi kifejtés ellentétének értelmében, hanem a történelmi folyamat belső alapvető mozgóerőiből való magyarázata értelmében) feladata mármost, hogy a jelenség belső természetét, történelmi jelentőségét meghatározza. Itt a részfolyamatok megértése és értékelése csak a velük dialektikus kölcsönhatásban álló folyamatok konkrét totalitásában lehetséges. Metodológiai szempontból a totalitás jellemzője éppen az, hogy az adott jelenség belső természete maradéktalanul csak ebben a keretben válik érthetővé, akkor is, ha a vele kölcsönhatásban álló komplexumot még nem ragadtuk meg valamennyi törvényszerű és szükségszerű elemében. A teljesség követelménye tehát nem azonos a completenessével, sokkal inkább azt jelenti, hogy az adott jelenséget saját belső természetének, szerkezete genezisének, ezekből következő történelmi funkciójának, azaz más folyamatokkal való dialektikus kölcsönhatásának érthető egészében kell feltárni, függetlenül attól, hogy a vele kölcsönhatásban álló jelenségek belső természetéből esetleg csak annyit ismerünk meg, amennyi e kölcsönhatáson belül megnyilvánul. Az, hogy az utóbbi ismeretünk inadekvát, nem teljes, a megismerő folyamatnak azt a haladó természetét mutatja meg, hogy minden megoldott probléma újabb, még megoldatlan problémák vizsgálatára ösztönzi a kutatást, amiből persze az következik, hogy a határprobléma megoldása esetleg új fényt vet arra a jelenségre, amelyet lényeges összefüggéseiben és mivoltában már megismertünk.

A történelmi értékelés a megismerésnek ezen a fókán nem jelent mást, mint a vizsgált folyamat lényegének és funkciójának feltárását a vele közvetlen kölcsönhatásban álló jelenségek összességében. Mert — hogy ezt az esetet vegyük — az adott kor keretén belül maradó vizsgálat mutatja meg éppen, hogy a kor szembenálló erői között mely osztály vagy az osztályok mely szövetsége képviselte a továbbfejlődést, hol is volt az adott korszakban vagy annak egy területén a haladás mozgásiránya. Megmutatja akkor is, ha a vizsgált fejlődési tendencia nem előre, hanem hátra mutat, nem haladás, hanem visszaesés. Mert a társadalmi haladás mozgástörvényei mint ilyen vagy olyan okból nem érvényesülő, időlegesen elakadó erők így is adva vannak a jelenség immánens struktúrájában. Ez persze csak a történelmi megismerés általános menetére vonatkozik. Más kérdés, hogy egy korlátozott, körülhatárolt fejlődési folyamat vizsgálatánál éppen a folyamat deformáltsága következtében megkerülhetetlen, hogy összevegyük a neki megfelelő folyamat normál variánsával, mint ahogyan jelentős történészek ezt az összehasonlítást általában meg is teszik.

Végül a konkrét történelmi értékelés befejező záróaktusa a jelenre vonatkoztatás. Ami a történelmi tények felé fordulásban csak önmagában van meg, az az értékelés harmadik szakaszában mint kifejezett, elméletileg világossá tett vonatkozás kerül elénk, nevezetesen a történelmi múlt tárgyalt jelenségének mint a jelenhez vezető útnak felfogása. A hamis aktualizálások a dogmatizmus idején elvették ennek jó ízét; gyanakszunk még akkor is, ha nemcsak hamis aktualizálással, hanem a történelmi struktúra-változások feltárásának igazi teljesítményeivel találkozunk. Ám a historia est magistra vitae ősidőktől fennálló érzésének tudományos explicit formája éppen az, hogy a történelem megértése a jelen mélyebb megértését segíti elő, s ahogyan a jelenből kiindulva értjük meg a múltat, úgy a múlt történelmi struktúra-formáinak változásából jobban értjük meg a jelent. Természetesen mindig azzal a megszorítással, hogy itt a relatív hasonlóságokat és az abszolút különbségeket egyaránt számba kell venni.

Akadnak, akik azt hiszik, hogy ez a jelenre vonatkoztatás a történelem tudományos feldolgozásától idegen, külsőleges szempont. Nem így van. A múlt tudományos feldolgozása, megértése mindig a múlt vizsgált pontja s a jelen között eltelt történelmi tapasztalatok, történelmi haladás fényében megy végbe. Egy történelmi jelenség mivoltát pedig nemcsak az világítja meg, ami közvetlen történelmi funkciójában mutatkozik, hanem utóélete is, a más történelmi talajon, más osztályviszonyok között, új célokért folyó történelmi tevékenységre gyakorolt hatása. Mivel az ilyen hatás befogadásának alapja mindig maga a befogó fél, azért minden egyes esetben szükségképpen létrejön az adekvát vagy az adekváció felé tartó hatás mellett az inadekvát hatások egész sora is. Ám e hatások összessége mégis csak azt mutatja ki, hogy a múltnak ez a darabja megszüntetve-megőrizve tovább él a jelenben is. S ha a marxista történész a jelen magaslati pontjáról, az addig eltelt össztörténelmi folyamat ismeretében értékeli a jelenségeket, akkor nem kerülheti el, hogy pártosan állást ne foglaljon mindamelllett, ami ebben a folyamatban előbbre vitte az emberiség fejlődését. Az osztálytársadalmak történetének vannak persze olyan átmeneti zsákutcái és olyan antagonisztikusan kiélezett ellentmondásai még a haladó erők között is, amelyeknél az előrelépés az egyik vonatkozásban visszalépéssel párosul a másik vonatkozásban. A haladás melletti állásfoglalás nem szépi ezeket az ellentmondásokat sem, hanem nyíltan feltárja őket. Ám az állásfoglalást az utóbbi esetben sem kerülheti el, állást kell foglalnia *malgré lui*, mert maga sem tud mást, az adott történelmi helyzetben adekvátabb cselekvés-sort megkonstruálni annál, amit fő vonalában a kor haladó erői megvalósítottak. Ha ezt nem tenné, a történelmi relativizmus, a történelmi megértést éppenséggel nem szolgáló útvesztőjébe jutna. Pártos állásfoglalás a múlttal kapcsolatban következménye pártos állásfoglalásának a jelen harciban, s maga is ez utóbbit szolgálja.

A történetírói pártosság a történelmi megismerés belső logikájának következménye, s éppen a múltra nézve egybeesik a teljes történelmi objektivitással. Nem lényegtelen eleme azonban magának a történelmi folyamat ábrázolásának sem, amely a történetírás összefoglaló, szintetizáló formáira nézve különösen fontos. A történelmi események megjelenítése, a folyamatok szemléletes megelevenítése elképzelhetetlen belső pátozruk reprodukálása nélkül.

Ha a történész szenvedtlen, hűvös előadásával hangulatkulisszát von önmaga s az események közé, akkor képtelen érzékeltetni a valóságos történelem levegőjét, amelyben osztályok és egyesek meglevő, készen talált feltételek

között saját sorsuknak tevékeny alakítói, képtelen ábrázolni mindazt az emberi energiát, tömegek és egyesek képességeinek azt a gyors kivirágzását, s ami sokszor ezt követi, gyors letörését és semmibe zuhanását, amely az osztályok harcának velejárója éppen a folyamatok fordulópontjain. Ám a történelmi ábrázolásnak, előadásnak e nélkülözhetetlen tartozéka, a hangulati és plasztikus megelevenítés minden egyes eszköze az önmaga ellentétébe csaphat át, a valóságos történelem megjelenítésének eszközéből a történelem kiforgatásának eszközévé válik, ha a történész pátosza nem találkozik az események, a történelem szereplőinek valóságos pátoszával, ha nem belülről ered, hanem kívülről viszi bele ábrázolása anyagába, ha nem az anyag lelkéből beszél, hanem az önmaga képzeteit és lelkesedését kényszeríti kénytelenül és hivatlanul rá az anyagra.

Sokszor leírták már, hogy a történelmi összefüggések ilyen ábrázoló képessége, az, hogy a történész olyan húr, amelyen a történelem játszik, művészi kvalitás. S ebből gyakran vonják le azt a következtetést is, hogy éppen ezért nem is lehet követelményként sem felállítani, hiszen a történetírás tudomány és nem művészet, s ha e művészi többlet megvan, hálásan kell elfogadnunk ajándékként, ám ahogyan az ajándékot nem lehet megkívánni, azonképpen ezt sem. Bármily megvesztegető is legyen e gondolatmenet, mégis téves. Nem művészi kvalitások kellenek ide, hanem olyanok, amelyek művészen és társadalomtudósban egyaránt megvannak, közösek, s valahol ott gyökereznek emberi létükben és tevékenységükben, ezzel összefüggő képességeikben, ahol még innen vannak a szakmai megoszláson: társadalmi életpaszta-lataik mélységében és gazdagságában. Sez ismét nem külső követelmény, hanem belső. Maga a történelem mint a személyi képességekhez képest objektív, a megismerő történésztől független folyamat végez itt személyválogatást, határozza meg, hogy kinek adja át titkát, ki előtt hallgat. Önmaga szerkezetében, összefüggéseinek bonyolultságában, mélységében vagy tágasságában, dramatikus vagy epikus természetében írja elő azokat a feltételeket, követelményeket, amelyeket a történésznek mint embernek, mint a maga mindennapi praxisában történelmi tapasztalatokat felhalmozó személynek teljesítenie kell ahhoz, hogy a történelem függőnye mögé nézhessen. Ha a jelen gazdag történelmi tapasztalatai hiányoznak a megismerő alanyból, ha a különben tökéletesen nélkülözhetetlen második *conditio sine qua non*, a tényleges történettudományi ismeret és megfelelő módszertani-elméleti iskolázottság van csak meg, akkor írhat valaki kitűnő részlettanulmányokat, rámutathat új összefüggésekre is, de sohasem lesz „szintetikus koponya”, nem lesz képes arra, hogy gyökértől virágig átfogja, megvilágítsa és élénk varázsolja belső összefüggéseikben az eseményeket. Itt az alapja annak, hogy a forradalmi munkásmozgalom, napjaink szocializmusában a demokratikus közélet, amely a cselekvésen keresztül a jelen forgatagába vonja be és iskolázza saját döntéseiken, állásfoglalásaikon és cselekedeteiken keresztül a társadalomtudósokat, miért oly kitűnő előiskola a történelem kutatásához is. Minden egyéb beszéd egy önmagában ható, önmagából kiinduló teremtő zsenialitás-ról, intuicióról, művészi igényű történetírásról üres mellébeszélés csak, az irracionális szellemében. Nem a művészi intuición segíti az utánérző és megelevenítő ábrázolásban a történészt, hanem az az intuición, ami a művészt éppúgy segíti, mint a történészt, a gyakorlat és a gondolkodás egymást korrigáló kölcsönhatásában felhalmozódó társadalmi tapasztalat.

ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕЧАНИЯ

Йожеф Сигети

Автор излагает гносеологические и методологические принципы, которыми он руководствовался в своей критике венгерской философии истории духа.

Под исторической, философской критикой мы понимаем такую комплексную критику венгерской философии истории духа, которая не просто рассматривает характерные для этого направления теории и методы сами по себе, их философские противоречия, а также противоположность общим законам движения общественно-исторической действительности, но и сравнивает теорию и метод с теми историческими концепциями, которые возникли в связи с применением их к конкретному материалу венгерской истории, в одинаковой мере выводя и метод и концепцию из классовых интересов, сложившихся в специфических исторических условиях и характерных для венгерских господствующих классов, вступивших на путь фашизма.

Относительно закономерного развития познания, прогресса знаний автор высказывает мысль о том, что прогресс этот всегда имеет два периода — эмпирический и теоретический. В теоретическом познании им устанавливается два принципа — абстрактного общего и конкретного общего. В последнем разрешаются противоречия эмпирического и теоретического периода познания, и все движение познания представляется как отрицание отрицания.]

METHODOLOGICAL NOTES ON THE THEORY OF KNOWLEDGE

J. Szigeti

The author discusses all those methodological views on the theory of knowledge which guided his criticism of Hungarian history of ideas.

By historical philosophical criticism that complex criticism of Hungarian history of ideas is meant which, with the aid of the universal laws of motion set down by social historical reality, does not examine the pertinent theories and methods in isolation, in their philosophical contradiction (or contradictions), but rather relates the theory and method to historical conceptions resulting from their application to the facts of Hungarian history so that both method and conception are derived from the class interests manifest in special historical circumstances. These interests characterized the Hungarian ruling classes on the road toward fascism.

Regarding the lawful development of cognition in science and the advance of knowledge, the author states that for the cognition of every object progress goes through empirical and theoretical stages. Two views are posited under abstract cognition: the abstract universal and the concrete universal. In the latter the contradictions of the empirical and theoretical stages of cognition are solved and the whole motion of cognition is revealed as the negation of the negation.